

Stanko Andrić

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod)

PRILOG SREDNJOVJEKOVNOJ TOPOGRAFIJI I HIDROGRAFIJI PSUNJSKO-PAPUČKOG KRAJA

UDK 551.4(497.5-3 Slavonija)''11/12''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: siječanj 2003.

U prilogu se raščlanjuju neki problemi srednjovjekovne topografije jugozapadne Slavonije, tj. područja između Save, Ilove, Papuka i Psunja. Polazeći od hidrografijskih identifikacija Dezsőa Csánkija, na osnovi nekoliko listina iz 13. stoljeća rekonstruirana se srednjovjekovno viđenje hijerarhije vodâ u sljevovima Pakre, Bijele i Ilove. Zatim se s tim u vezi razmatra ubikacija triju posjeda benediktinskih opatija Grabovo i Rudina što ih opisuju izvori iz 1234. i 1349. Uz to se daju i jezična tumačenja pojedinih toponima i hidronima.

Ključne riječi: povijesna topografija i hidrografija, 13. i 14. stoljeće, Ilova, Pakra, Bijela (potok), Papuk, Psunj, opatije Grabovo i Rudina.

*De csak ovatosan, lépésről lépésre kell haladnunk.
(Ali napredovati trebamo samo oprezno, korak po korak.)
Dezső Csánki*

1. Okvirne napomene

Svakom je istraživaču dobro poznato da se golemi dio srednjovjekovne diplomatske građe na ovaj ili onaj način tiče zemljišnih posjeda, budući da dokumentira zemljoposjedne prilike i promjene u njima. S tim u vezi, ta građa sadrži obilje podataka za povijesnu geografiju i topografiju, to jest za poznavanje razmještaja i naziva prirodnih i kulturnih sastojaka određenog zemljopisnog područja, kao što su vodotoci, uzvisine i udoline, raslinje itd, odnosno naseobine, ceste, utvrde itd. Povijesnim mijenama, katkad sporim a katkad naglim, podložna su ne samo antropogeografska, nego i prirodna obilježja pojedinog prostora, bilo zbog čovjekove djelatnosti ili neovisno o njoj: ne samo da se naselja pojavljuju, rastu, smanjuju se i nestaju ili da ceste mijenjaju smjer, slično se događa i sa šumama, rijekama i potocima. Tim stvarnim promjenama, pak, treba dodati i promjene u ljudskoj percepciji zemljopisnog okoliša, koja se najneposrednije očituje u zemljopisnom nazivlju, toponimiji, sa svim u njemu

razlučivim podskupinama. Istraživati povijesnu geografiju nekog prostora stoga znači rekonstruirati njegove ranije, s vremenom nestale ili izmijenjene prirodne i antropogeografske osobine i prilike, kao i, gotovo neodvojivo od toga, vremenske nizove i slojeve zemljopisnih naziva u kojima su te prilike dokumentirane, odzrcaljane. Otud je proučavanje povijesne geografije tijesno povezano s odgovarajućom granom jezikoslovlja, toponomastikom.¹

S obzirom na to, nije čudo da je jedan od naših najzaslužnijih istraživača povijesne geografije, Stjepan Pavičić (1887.-1973.), po temeljnom obrazovanju i vokaciji bio filolog. Njegovi prilozi poznavanju srednjovjekovne topografije i toponimije, osobito temeljiti u pogledu istočne Slavonije, neizostavno su polazište za daljnje radove na tom polju.² Prije Pavičića, poznavanje srednjovjekovne slavonske topografije znatno je unaprijedio Đuro Szabo (1875.-1943.), koji je razriješio više ranijih nedoumica i zabuna, osobito glede zapadne i središnje Slavonije.³ Isti je prostor s topografskog i toponimijskog gledišta dosta potanko istraživao i Juraj Čuk (1891.-1972.),⁴ a u novije je vrijeme rasvjetljavanju zamršenih prilika u Požeškoj kotlini dosta

¹ Sažeto o tim općim pitanjima v. npr. u enciklopedijskoj natuknici "Histoire: C. L'histoire géographique" (autor Charles Higounet), u: *Encyclopaedia universalis*, sv. 11 (Paris, 1992), 475-477. Neki važniji primjeri zapadnoeuropskih povijesnogeografskih istraživanja, s upotrebljivim načelnim rješenjima i modelima: Lucien Febvre, *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire* (Paris, 1922); W. G. East, *The geography behind history* (London, 1938); Charles Higounet, "Les forêts de l'Europe occidentale", u: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XIII* (Spoleto, 1965); A. Verhulst, *Histoire du paysage rural en Flandre, de l'époque romaine au XVIIIe siècle* (Bruxelles, 1966). Za toponomastički pristup problemima povijesne antropogeografije i demografije v. npr. John Kousgård Sørensen, "Place-names and settlement history", u: *Names, words, and graves: early medieval settlement*, ur. P. H. Sawyer (Leeds, 1979), 1-33. Kod nas v. Josip Lučić, "Prilog pitanju historijske geografije", *Historijski zbornik* 29-30 (1976-1977), 61-75.

² V. posebno Stjepan Pavičić, *Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća*, I. dio (Zagreb, 1940). U toj je monografiji zapravo obrađen samo središnji dio srednjovjekovne vukovske županije, to jest donje Povučje i dijelovi središnjeg Pobosučja, ili u crkvenim terminima – veći dio vukovskog arhidakonata i jugoistočni ugao osuvačkog arhidakonata pečuške biskupije. Ostatak županije (ili, po Pavičiću, "župe") trebao je biti obrađen u drugom dijelu monografije, koji međutim nikada nije objelodanjen. Šireg je prostornog i vremenskog zahvata Pavičićevo djelo *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji* (Zagreb, 1953). Uz to i njegovi članci: "Hrvatsko naselje u Fruškogorskom području", *Hrvatsko kolo* 23 (1942), 118-135; "Razvitak Vinkovaca i hrvatskog ratarskog stanovništva na tom tlu", *Zbornik slavonskih muzeja* 1 (Osijek, 1969), 35-51; "Porijeklo stanovništva vinkovačkoga kraja", *Radovi Centra za organizaciju naučnoistraživačkog rada u Vinkovcima* 1 (Zagreb, 1971), 149-346.

³ V. posebno Đuro Szabo, "Lijesnica. Historijsko-geografska studija", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* n. s. 10 (1908-1909), 40-48; isti, "Prilozi za povjesnu topografiju požeške županije", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* n. s. 11 (1911), 40-60; isti, "Terra Dobouch", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* n. s. 12 (1912), 124-128; uz to i druge njegove radove vezane za Slavoniju i Srijem.

⁴ Juraj Čuk, "Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga vijeka", *Rad JAZU* 229 (1924), 49-100, i 231 (1925), 38-101; isti, "Podravina od Vočinke i susjedna područja do polovice četrnaestoga vijeka (plemstvo – posjedi – uprava)", *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 18 (1916), 169-232.

pridonio Josip Buturac (1905.-1993.).⁵ Tu treba dodati da napretku ovog istraživanja doprinose u manjoj ili većoj mjeri i relativno brojni lokalni stručnjaci i amateri, priložima što su u pravilu zanimljiviji zbog zavičajnih “terenskih” znanja negoli zbog novih uvida u sačuvano pisano gradivo.

Treba, međutim, istaknuti da je prije svih spomenutih hrvatskih istraživača i sustavnije od njih slavonsku srednjovjekovnu topografiju i toponimiju obradio klasik mađarske povijesne geografije Dezsó Csánki (1857.-1933.), u svom još uvijek nezaobilaznom priručniku i u drugim radovima.⁶ U novije vrijeme u Mađarskoj je obnovljen projekt još potpunije i iscrpnije obrade povijesne topografije srednjovjekovne Ugarske, koji je utemeljio i prva mu četiri sveska objavio György Györffy (1917.-2000.).⁷ Još neobjavljeno poglavlje o vukovskoj županiji za nj je sastavio Pál Engel (1938.-2001.), koji je u nekoliko članaka već pokazao iznimno temeljitu upućenost u slavonsku povijesnotopografsku problematiku.⁸ Za slavonsku srednjovjekovnu antropogeografiju vrlo je zanimljivo i istraživanje toponimijske građe koje se u Mađarskoj intenzivno vodilo sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kada se potanko raspravljalo o mogućnosti povijesne interpretacije zemljopisnog nazivlja, osobito ekoni-mâ (imenâ naseljâ) i pojedinih unutar njih tipološki razlučivih skupina: onih izvedenih od imena narodâ, plemena, rodova ili osoba, kao i od aptonima (naziva pojedinih zanimanja što se mogu dovesti u vezu s organiza-

⁵ Josip Buturac, “Naselja Požeštine u kasnom srednjem vijeku”, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 2/1 (1963), 9-26; isti, “Plemićke obitelji i njihovi posjedi ili gospoštije u požeškom kraju od XIII - XVI stoljeća”, *Požeški zbornik* 5 (1984), 13-28; napokon isti, *Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536* (Jastrebarsko, 1995), osobito “Uvod”, str. 11-51.

⁶ Dezsó Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 sv. (Budapest, 1890-1913), 2: 228-566, obrađuje srednjovjekovne županije Srijem, Vukovo, Požegu i Baranju. Stara križevačka i virovitička županija nisu obuhvaćene tim temeljitim djelom; Csánkijeve bilješke za njihovu istovrsnu obradu sačuvane su u rukopisnom odjelu knjižnice Mađarske akademije znanosti. Csánki je na temelju toga dospio objaviti samo zasebnu studiju o prostranoj križevačkoj županiji: *Körösmegye a XV-ik században*. [Értékezés a történeti tudományok köréből, sv. 15, br. 12] (Budapest, 1893), 153 str. Povrh toga v. i Csánkijev članak “Boszniai püspökség Magyarországon”, *Századok* 27 (1893), 467-477. Odgovarajuće odsječke Csánkijeva djela nekoliko je godina kasnije u hrvatskom prijevodu i uz manje ispravke i dopune (ali, nažalost, izostavivši bibliografske upute na izvore podataka) preuzeo Josip Bösendorfer u svojim *Criticama iz slavonske povijesti* (Osijek, 1910), 62-251.

⁷ György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, sv. 1-4... (Budapest, 1963-1998).

⁸ V. naročito Pál Engel, “A Drávántúl középkori topográfiaja: a történeti rekonstrukció problémája”, *Történelmi szemle* 39 (1997), 297-312; isti, “A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája”, *Századok* 134 (2000), 267-321.

cijom specijaliziranih privrednih djelatnosti u službi vladarskog dvora).⁹ Među najnovijim priložima, napokon, treba spomenuti i rad Andreje Kiss (s Prirodoslovnog fakulteta u Segedinu) posvećen najstarijem sačuvanom topografskom crtežu ili “reambulacijskoj skici” iz čitava panonskog dijela Ugarsko-hrvatskog kraljevstva: crtež vjerojatno potječe iz 1488., a odnosi se na posjedovno razgraničenje u kutinsko-novljanskom dijelu Posavine.¹⁰

2. Začeci hidrografijskih istraživanja

Ipak, čak i ako okupimo sve dosadašnje istraživačke rezultate, još smo uvijek daleko od cjelovite obrade postojećeg izvornog gradiva. Mnogi u njemu sadržani podaci još su uvijek neprotumačeni, mnoge pojedinosti, pogotovo one potanje, još nisu rasvijetljene, mnoga pitanja tek treba postaviti. To uočavamo netom što se latimo nekog konkretnog povijesnotopografskog problema. U ovoj prilici pozabavit ćemo se s nekoliko isječaka slavonske povijesne hidrografije, uglavnom zanemarenog područja u nas ionako nedovoljno razvijene discipline. Još uvijek, naime, nije bilo pokušaja da se sustavno prikupe podaci o važnijim slavonskim vodotocima u srednjem vijeku; a na osnovi takvih zbirki podataka postalo bi razvidno da i Ilova, Pakra, Orljava, Karašica, Bosut i Vuka, pa i druge rječice i potoci, kao i neka jezera i močvare, imaju vlastitu povijest, satkanu od zanimljivih pojedinosti, “malih činjenica” vrijednih poznavanja.

Pionirski korak na tom području, doduše, učinjen je još u 19. stoljeću, ali potom gotovo da i nije bio nastavljen i dograđivan. Riječ je o dvosveščanom leksikonskom priručniku antičke i srednjovjekovne hidrografije habsburške Ugarske, koji je sastavio Tivadar Ortway.¹¹ Tu su za ono vrijeme vrlo iscrpno prikupljeni navodi iz raznih vrela do konca 13. stoljeća, i uz to su u mnogim slučajevima predložene suvremene identifikacije ili ubikacije pojedinih tekućih i stajaćih voda. U novije je vrijeme Ernst Dickenmann temeljitije od Ortvaya istražio suvremenu i povijesnu hidronimiju središnjeg dijela savskog

⁹ G. Heckenast, *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban* [Értékezések a történeti tudományok köréből, n. s. 53] (Budapest, 1970); György Györffy, “Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez”, *Történelmi szemle* 15 (1972), 261-320; Gyula Kristó, Ferenc Makk i László Szegfű, *Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta historica*, sv. 46 (Szeged, 1973); isti, *Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez II. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta historica*, sv. 48 (Szeged, 1974); Gyula Kristó, *Szemponok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta historica*, sv. 55 (Szeged, 1976).

¹⁰ Andrea Kiss, “A contribution to research on the historical geography of the first extant ‘reambulation’ sketch from the Carpathian Basin”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 19 (2001), 127-141.

¹¹ Tivadar Ortway, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig*, 2 sv. (Budapest, 1882).

slijeva. Prikupivši uz ostalo i obilno srednjovjekovno pisano gradivo, ponajviše iz Smičiklasova zbornika, Dickenmann je tu problematiku proučio s jezikoslovnog stanovišta, zanimajući se najviše za podrijetlo i etimologiju imena, a manje s topografskog i povijesnog.¹²

Ortvay je, između ostalog, u zapadnom dijelu tadašnje (devetnaestostoljetne) požeške županije naveo u izvorima višekratno potvrđene rijeku *Pukur* i njezine pritoke *Pucruch* i *Ozywpoker*.¹³ Za *Pukur* je mislio da je isto što i moderna Pakra koja, kako kaže, izvire kod Budića i protječe okolicom Novske te se “u tri kraka ulijeva u Ilovu i Savu”. *Pucruch* i *Ozywpoker* Ortvay nije pokušao poistovjetiti s određenim današnjim vodotocima, pokazavši tek da su, kako izvori izričito potvrđuju, posrijedi pritoci *Pukura* odnosno *Pakre*. Raščlanjujući, pak, ime *Ozywpoker* u njegovim različitim zapisima i kontekstima kako se ono javlja u izvorima, ustvrdio je da mu značenje mora biti ‘mala Pakra (Kis-Pakra)’. Pritom je odbacio ranije mišljenje Jánosa Jerneya i Frigyesa Pestyja po kojem bi te zapise valjalo čitati ‘Hosszúpukur (Dugi *Pukur*)’. Ta ga je argumentacija dovela do pretpostavke kako su *Ozywpoker* i *Pucruch* zapravo istoznačna imena (oba znače ‘mala Pakra’), iako, čini se, ne i do konačna zaključka kako je iza oba imena posrijedi samo jedan te isti vodotok.

3. Csánkijeve rekonstrukcije

Cijelom tom problematikom još se opširnije i temeljitije pozabavio Csánki u svojoj studiji o staroj križevačkoj županiji. Govoreći o njezinu jugoistočnom dijelu, između Save, Ilove i zapadnih obronaka Pšunja i Papuka (to jest o području koje je u srednjem vijeku u administrativnom smislu najtočnije “pokrivao” jedan arhiđakonatski zagrebački biskupij, onaj zvan Svetačje), Csánki je na jednom mjestu sažeo glavne rezultate svog proučavanja hidrografskih pitanja tog područja. Nije naodmet da taj ulomak, napisan na temelju odlična uvida u srednjovjekovnu pisanu građu, prevedemo ovdje u cijelosti:

“U tim se krajevima katkad još teže snaći negoli u onim zapadnije odatle. I tu su sela, gradovi i utvrde nestajali, a rijeke i brda mijenjali imena; a baš su nam u takvom predjelu, u kojem pustošenje nije poštedjelo naseljena mjesta, rijeke najpouzdaniji vodiči. Na sreću, kvarenje nije posve izbrisalo ime glavne rijeke tog područja, Ilove; stare nazive drugih, pak, češće je samo iskrivilo, pa otud možemo utvrditi položaj svim ovdašnjim većim srednjovjekovnim vodama.

¹² Ernst Dickenmann, *Studien zur Hydronymie des Savesystems* [A-D. E-J. K] (Budapest, 1939-1941); isti, *Studien zur Hydronymie des Savesystems II* [L-Ž] (Heidelberg, 1966). Prva knjiga sastoji se zapravo od tri napose otisnuta članka objavljena u časopisu *Archivum Europae centro-orientalis* 5 (1939), 6 (1940) i 7 (1941).

¹³ Ortvay, *Magyarország régi vízrajza*, 2: 83-84, 135.

Ali napredovati treba samo oprezno, korak po korak.

Uočimo odmah da *Ilova* nije uvijek ili nije u svoj svojoj dužini u prošlosti nosila to ime. Isprva, u doba Arpadovića i Anžuvina, tako se nazivao samo njezin donji dio, a u njezinu srednjem i osobito gornjem toku zvalo ju se i Szaplencza, koje je ime inače radije pripadalo samo najgornjem kraku, što teče pokraj međa stare utvrde i grada Szaplencze, to jest današnjoj Rijeci ili Riječki.

Usporedo sa Szaplenczom i Ilovom, utječući u potonju niže prema jugozapadu (na području današnjeg Marina Sela), tekla je *Tapolcza*, koja u tek neznatno izmijenjenu obliku – kao Toplica – čuva sve do danas svoje negdašnje ime. Premda nije posebno velika voda, ipak oslanjajući se na nju možemo odrediti više istaknutih točaka nekadašnje križevačke županije, naročito uzduž gornjeg toka Toplice kod današnjeg Daruvara, baš kao i samo staro ime današnjeg Daruvara.

U Toplicu danas utječe Čavlovica. Također malena rijeka, ali je njezina identifikacija ipak od velike koristi glede topografije *čitavog* područja između Ilove i Save. Zato što na temelju nje možemo njihovim starim imenima istodobno imenovati i nešto južnije rijeke Bijelu i Pakru. Iz arpadovskog doba imamo o tim krajevima više listina o zemljišnim međama, ali u njima uzalud tražimo Čavlovicu ili kakvo tome slično ime; s druge strane, na današnjim zemljovidima utaman tragamo za stanovitom rijekom zvanom *Mecsen(i)cze* (Mečenica), koju opet te iste listine naveliko spominju. Stoga jedva može biti dvojbe da ta dva imena označavaju jednu te istu vodu, pače je jedna nedavno izdana zemljišnogranična listina iz 1353. raspršila oko toga i najmanju sumnju.

Slijedom toga, također na temelju tragova u već spomenutim ispravama iz doba Arpadovića, nije teško razabrati da stari *Peker* odgovara današnjoj Bijeloj, a od one točke gdje se ova spaja s Pakrom također i današnjoj Pakri, dočim stari *Pekrecz* odgovara preostalom (gornjem) dijelu današnje Pakre, pokraj koje se danas nalazi grad Pakrac. Južnije odatle, (Veliki) Strug je i nekoć nosio to isto ime.”¹⁴

¹⁴ Csánki, *Körösmegye*, 34-36. U bilješkama Csánki upućuje da je spomenutu listinu iz 1353. tiskao Imre Nagy, *Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis*, 6 sv. (Budapest, 1878-1891), 6: 2 i dalje; a uz to kao potkrepu svemu rečenom navodi: Gusztáv Wenzel, *Árpádkori új okmánytár / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, 12 sv. (Budapest, 1860-1874), 6: 457, 459, 507; 7: 39, 159; 11: 307; Imre Nagy et alii, *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius*, 8 sv. (Győr-Budapest, 1865-1891), 6: 185; te neobjavljene dokumente u Mađarskom državnom arhivu, Dl. 35386, 35388, 4879, 4880, 33746. Gore prevedeni Csánkijev ulomak sazeo je, odnosno skraćeno preveo, i Bösendorfer, *Crtice*, 82.

4. Pukur/Peker i Pukruc/Pekrec

Tim su konstatacijama udareni temelji poznavanju srednjovjekovne hidrografije i hidronimije današnje jugozapadne Slavonije. Zadan je dosta pouzdan okvir kasnijim tumačenjima mnogobrojnih nejasnih pojedinosti u pisanim vrelima. Tih je pojedinosti toliko da bi njihovo pomno raščlanjivanje i usklađivanje, koje bi dovelo do potpune i detaljne hidrografske i topografske slike dotičnog područja, dostajalo za temu vrlo ozbiljne doktorske disertacije.¹⁵ U ovom se prilogu ograničavamo na nekoliko zanimljivih potvrda ključnoga Csánkijeva nalaza u vezi s Pakrom i Bijelom. Kao što smo vidjeli, on je utvrdio da, suprotno Ortwayevu mišljenju, srednjovjekovni *Pukur* nije moderna Pakra (na kojoj leže Pakrac i Lipik), nego malo sjevernija Bijela. Pakri, pak, odgovara srednjovjekovni *Pukruc* ili *Pekrec*. Osim topografskih tumačenja srednjovjekovnih zapisa, o tom predašnjem stanju svjedoče još uvijek i neki toponimijski tragovi: u svom gornjem toku potok Bijela zove se i dandanas Pakra, a ondje mu s desne (sjeverne) strane nalazimo i selo po imenu Pakrani i srpskopравoslavni manastir Pakru; istodobno, ime grada Pakraca (srednjovjekovnog *Pukruca* ili *Pekreca*) svojim deminutivnim oblikom još uvijek čuva staro ime rječice na kojoj leži. Tako su se, unatoč prijenosu imena s jednog vodotoka na drugi što se zbilo po svemu sudeći u ranom novovjekovlju, očuvali i neki elementi ranijeg stanja.

S jezičnopovijesnoga gledišta zanimljiva je i neujednačenost srednjovjekovnog pisanja samoglasnika u oba hidronima: osim spominjanih *Pukur* i *Pukruc* (tj. *Pucruch* i sl.), česti su *Peker* i *Pekrec/Pekerc*, kao i razne druge kombinacije. Ta grafijska nestabilnost samoglasnikâ jamačno svjedoči da su posrijedi zapravo bili poluglasi ili prijeglasi, pa bi odgovarajući zapis bio *Pbkbr* i *Pbkbrbc* (na slavenski način) ili pak *Pökrör* i *Pökröc* (na mađarski način). Slično o tome sude i Ernst Dickenmann i Petar Skok, koji dodaju da osnovni hidronim postankom vjerojatno nije ni slavenski ni mađarski, nego predslavenski, panonsko-ilirski.¹⁶

Csánkijevu hidrografsku identifikaciju (*Pukur* ili *Peker* = današnja Bijela; *Pukruc* ili *Pekrec* = današnja Pakra) valjanom je držao i Đuro Szabo. U spomenutom radu o topografiji tog područja on više uzgred, kao nešto što se podrazumijeva, pripominje da je “Pukur danas Bijela (u gornjem dijelu još i danas Pakra)”, ili pak: “Ime Pakrac (Pucruch, Pucrutz) je ime potoka, uz koji Pakrac leži t.j. Pakra je u srednjem vijeku današnja Bijela, a deminutiv Pakrac ime je pritoka (današnja Pakra)”.¹⁷ Szabo se nije opširnije pozabavio

¹⁵ Berislav Schejbal obranio je 1999. na Odsjeku za srednjovjekovne studije Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti magistarsku radnju pod naslovom “Medieval topography of the Daruvar area”. Radnju nisam imao prigodu konzultirati.

¹⁶ Dickenmann, *Studien II*, 64-65, s. v. Pakra; Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 3 sv. (Zagreb, 1971-73), 2: 588, s.v. Pakra.

¹⁷ Szabo, “Prilozi”, 51, 55.

konzekvencijama što ih Csánkijevi nalazi imaju za tumačenje relativno obilna pisanog gradiva predturskog doba, ili pak za povezivanje srednjovjekovne topografije tog područja s onom kakvu danas poznajemo.

5. Rani dokumentarni uzorak

Kako bismo naznačili barem neke probleme koji su tu posrijedi, osvrnut ćemo se na nekoliko najranijih dokumenata ključnih za identifikaciju Pukura/Bijele i Pukruca/Pakre. To su ovi dokumenti:

1) Presuda iz 1232. kojom ban “čitave Slavonije” Jula (Gyula) od roda Kán rješava spor oko zemlje *Tapolovec*, koja je *in Pukur habita*, dakle dio veće cjeline koju tvori zemlja ili posjed *Pukur*. Prema presudi su Marcel i Abraham od *Pukura* prepustili spornu zemlju sinovima nekog Radovana i njihovom rodu. S jedne (južne) strane tu zemlju omeđuje “voda *Pukur*”, odnosno povelik potez njezina toka uzvodno i nizvodno od mjesta gdje “rijeka *Pucruz*” utječe u *Pukur*.¹⁸

2) Potvrdnica iz 1237. kojom herceg “čitave Slavonije” Koloman ostavlja “zemlju *Pukur*” u posjedu Abrahama Marcelova. Iz dosta detaljnog opisa međe razabire se da je zemlju *Pukur* presijecala “rijeka *Pukur*”, na kojoj su se nalazile i neke njezine međe. Tako je jedan dio međe slijedio uzvodno tok *Pukura* “do mjesta gdje *Pucruz* utječe u *Pukur*”.¹⁹

3) Listina Bele IV. od 13. listopada 1257. kojom se komesu Martinu, gradukmetu garešničke utvrde, potvrđuje vlasništvo nad više posjeda, među kojima je i “zemlja *Pukur*”. Ova se sažeto omeđuje nekom dolinom između rijeke *Pukur* i rijeke *Zoploncha* te njihovim tokovima do mjesta gdje potonja utječe u *Pukur*.²⁰

¹⁸ Tadija Smičiklas et alii, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 18 sv. (Zagreb, 1904-1990), 3: 367-8, br. 322. Opis međe u dijelu koji se tiče *Pukura* glasi: ...*inde versus meridiem quandam viam transeundo descendit ad silvam Rauen, inde tendit ad aquam Pukur, ubi quidam duo rivuli cadunt in ipsam, inde per cursum ipsius venit ad aquam Mlaka, per cuius meatum eundo intrat iterum in Pukur, hinc per descensum aque Pukur in magno spacio descendit ad fluvium Pucruz, qui cadit in ipsam Pukur et ubi est meta terrea, inde per meatum eiusdem Pukur longe in commetacione terre Toide et Retzlan venit ubi fluvius Zdenichnic intrat in Pukur, inde vero tendit contra Zdenichnic...*

¹⁹ Smičiklas et alii, *Codex*, 4: 40-41, br. 37. Ulomak koji opisuje sutok *Pukura* i *Pukruca*: ...*inde per eundem fluvium Pukur tendit superius et tenet metam cum Petro de Welyca; deinde pervenit ad locum, ubi Pucruz cadit in Pukur...*

²⁰ Smičiklas et alii, *Codex*, 5: 73-75, br. 592. Imre Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, knj. I-II u više sv., potonja tri prir. Iván Borsa (Budapest, 1923-1987), I/1-3: 352, br. 1144. Opis zemlje *Pukur* glasi: *Item prima meta terre Pukur incipit super ripam fluminis Zoploncha in valle que ducit in aliud flumen nomine Pukur et per illum vadit inferius usque ad locum, ubi predicta aqua Zopuncha (!) cadit in Pukur et per Zopuncham revertitur in predictam vallem, ubi prima meta fuit incepta ex parte terre Michaelis.*

4) Listina Bele IV. iz 1269. te njezine potvrđnice koje su izdali Stjepan V. potkraj 1270. i Ladislav IV. potkraj 1272. (sve sačuvane u kasnijim prijepisima), putem kojih je templarski red u zamjenu za grad Senj i županiju Gacku stekao županiju Dubicu. Potonja se županija tada djelomice protezala i sjeverno od Save. Podroban opis njezinih granica počinje od rijeke Save na mjestu gdje u ovu utječe Pukur (*Pwkur* ili *Puker*). Otud se slijedi tok Pukura uzvodno prema istoku, s tim da na jednom dijelu tog poteza međa napušta tok “velikog Pukura” i prelazi u neki njegov prtok ili, točnije, rukavac, koji se naziva *Ozywpwker* ili *Ozywpwkur* ili *Zeupuker*.²¹

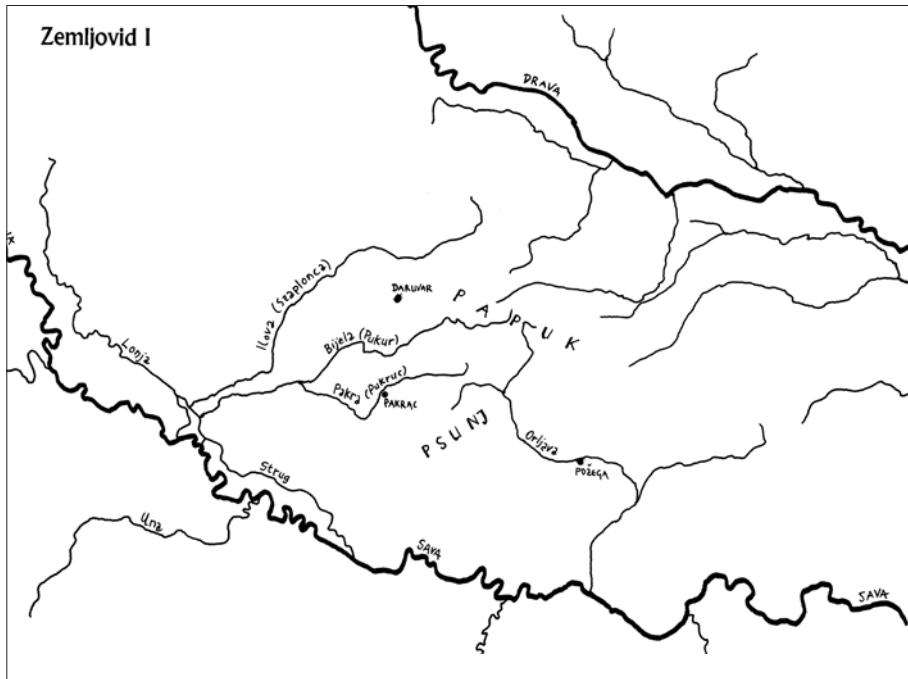
U ta četiri dokumenata iz 13. stoljeća spominju se poimence desetine mahom neidentificiranih potoka, koji su česti prirodni oslonci zemljišnim međama: ovdje se ne možemo upuštati u rekonstrukciju njihova prostornog rasporeda niti u usklađivanje takve rekonstrukcije s danas poznatom topografijom dotičnih krajeva. Isto tako, po strani moramo ostaviti očito zamršene i naizgled protuslovnne podatke što ih dokumenti daju o zemlji ili posjedu zvanom Pukur i o njezinim vlasnicima. Ovdje ćemo iz tih relativno obilnih vrela izlučiti samo nekoliko osnovnih činjenica koje se tiču Pukura/Bijeje i Pukruca/Pakre. Prvo, rijeka Pukur utječe u Savu, kao što jasno veli dokument iz 1269.-1272. Drugo, prema ispravi iz 1257., u Pukur utječe *Zoploncha* ili Szaplonca, koja je, prema Csánkiju, drugo ime za Ilovu. Treće, u Pukur utječe i Pukruc, kako izričito navode listine iz 1232. i 1237.

²¹ Te kraljevske listine sačuvale su se u dva prijepisa. Papa Grgur X. potvrdio je 1275. na molbu templara potvrđnicu Ladislava IV., u kojoj se osim teksta Beline darovnice (uklopljene u potvrđnicu Stjepana V.) nalazi i cjelovit opis međa dubičke županije preuzet iz reambulacijske isprave koju su po Belinu nalogu načinili zagrebački kaptol, opat topuskih cistercita, preceptor pakračkih ivanovaca i predstojnik kraljevih stolnika. Taj je složeni dokument prema vatikanskom rukopisu objavio Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2 sv. (Romae, 1859-1860), 1: 310-316, br. 536. S druge strane, kratak regist Beline darovnice i uza nj potpuni opis međa dubičke županije nalaze se i u jednoj listini palatina Nikole Gorjanskog iz 1429. Odatle ju je objavio Smičiklas et alii, *Codex*, 5: 510-513, br. 975. Usp. Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok*, I/1-3: 500, br. 1646; i II/2-3: 26, br. 2323. Opisi međa u ta dva međusobno neovisna prijepisa istog izvornika razlikuju se samo u nekim pojedinostima, kao što su točne grafije spominjanih toponima. Tako ulomak koji se tiče Pukura u papinskom prijepisu iz 1275. i Theinerovu izdanju glasi (razlike prema drugom prijepisu istaknute su masnim tiskom): *Prima meta incipit ex parte Guersenicha exeundo de Zawaw, ubi aqua Puker cadit in Zawaw, inde per ipsum Puker vadit superius versus orientem et venit in locum, ubi Zeupuker cadit in magnum Puker, ubi sunt due mete, inde in eodem Zeupuker vadit superius et cadit iterum in eundem Puker magnum, et ibi sunt due mete et per eundem Puker vadit superius versus orientem...* Isto to u prijepisu iz 1429. i u Smičiklasovu izdanju glasi (razlike su istaknute masnim tiskom): *Prima meta inciperet ex parte Gwersenycha exeundo de Zauaw, ubi aqua Pwkur caderet in Zauaw, inde per ipsum Pwkur iret supra versus orientem et veniret in locum, ubi Ozywpwker (!) caderet in magnum Pwkur, ubi essent due mete, inde in eodem Ozywpwkur transiret superius et caderet in eundem Puker magnum et ibi essent due mete et per eundem Puker iret superius versus montem...*

6. Pukur (Bijela) i njegovi pritoci

Te zemljopisne činjenice, zabilježene u srednjovjekovnim izvorima (ovdje citiranim, ali i u drugim, kasnijima), zahtijevaju određena objašnjenja kad ih se promatra u svjetlu Csankijevih hidrografskih identifikacija. Ponajprije, upada u oči razlika između srednjovjekovnog i današnjeg viđenja *hijerarhije* vodotokova što se tu slijevaju prema Savi. Danas se Bijela smatra pritokom Pakre, a Pakra i Ilova pritocima Lonje, koja malo niže utječe u Savu. Pritom je, ipak, veoma važno uočiti da se Lonja u tom najdonjem dijelu svoga toka (nizvodno od ušća Ilove) zove zapravo Trebeš, a da se od nje, malo iznad ušća Ilove, prema Savi odvaja rukav zvan Stara Lonja.²²

To je sve drukčije ili obrnuto od srednjovjekovne percepcije, za koju je glavni vodotok Pukur/Bijela, u koji najprije slijeva utječe Pukruc/Pakra, a zatim zdesna Szaplonca/Ilova. Lonja se i u srednjem vijeku smatrala pritokom Save,²³ ali se to nedvojbeno odnosilo na današnju Staru Lonju. Srednjovjekovna je Lonja, dakle, utjecala u Savu neovisno o Pukuru i njegovim pritocima. Završni tok Lonje tekao je k Savi usporedo sa završnim tokom Pukura, koji, očito, odgovara današnjem Trebešu. (V. priloženi Zemljovid I.)

²² Usp. *Enciklopedija Jugoslavije*, 8 sv. (Zagreb, 1955-1971), 1: 558 (natuknica "Bijela, 1"), 4: 345 ("Ilova"), 5: 551 ("Lonja"), 6: 410 ("Pakra").

²³ Usp. npr. listinu Bele IV. iz 1242. u kojoj se spominje *locus, ubi Logna cadit in Zawa* (Smičiklas et alii, *Codex*, 4: 168).

Do takvih su preokreta u hijerarhijskom razvrstavanju vodotokova mogli dovesti različiti razlozi.²⁴ Treba uočiti da, u načelu, hijerarhija pojedinih vodotokova u nekom slijevu nije samo odraz stvarnih prirodnih prilika i odnosa, nego je i ljudska, umjetna konstrukcija. Dok je stjecanje ili sutok dvaju vodotokova fizička činjenica, njihova hijerarhija – ili predodžba o tome koji od njih na sutoku utječe u drugi i tako prestaje postojati – zapravo je stvar kulture i njezine tradicije. Razumljivo, potonja se predodžba oblikuje i mijenja to slobodnije što su vodotoci u sutoku veličinom sličniji jedan drugome.

Vrijedi li upravo rečeno za Pakru i Bijelu? Pakra je danas na sutoku veća od Bijele, pa nas zato čudi srednjovjekovno viđenje po kojem se “Pukruc uljeva u Pukur”.²⁵ O zabuni tu nema govora, jer je takva srednjovjekovna predodžba, kako smo vidjeli, višestruko potvrđena onodobnim zapisima; uostalom, prtok tu nosi i ime koje je deminutiv imena vode u koju utječe. Moguće bi objašnjenje bilo da je u srednjem vijeku Bijela (Pukur) zaista bila veća od Pakre (Pukruca). Barem je tako moralo biti u davnini kada se uobličila predodžba da jedna te ista rječica teče od izvora među vrhovima Papuka do ušća u Savu i kad se za sav njezin tok ustalilo jedno, staro, predslavensko ime, zapisano puno kasnije kao Pukur ili slično. S obzirom na tu staru tradiciju, mogao je njezin glavni lijevi prtok kasnije dobiti izvedeno deminutivno (slavensko) ime i neovisno o svojoj veličini spram “matičnog” Pukura. Makar i veći od Pukura/Bijele, morao je Pukruc/Pakra biti smatran njegovim pritokom ako je nizvodno od sutoka bilo odavna ustaljeno ime Pukur.²⁶

7. Szaplonca: *Stupnica ili *Slapnica?

Druga naša opaska tiče se gore citiranih Csánkijevih zaključaka o svezi i djelomičnoj istovjetnosti Ilove i Szaplonce. Csánki je držao da je srednjovjekovna Szaplonca u pravom ili užem smislu bila isto što i današnji prtok gornje Ilove zvan Rijeka (Riječka) te da se otud ime Szaplonca širilo i na

²⁴ U vezi s modernim regulacijskim preinakama tog područja v. npr. Radoslav Franjetić, *Lonjsko polje. Njegova sadašnjost i budućnost, prema postojećim podatcima* (Osijek, 1928), s priloženom hidrografskom kartom; *Geografija SR Hrvatske*, ur. Alfonso Cvitanović, 6 sv. (Zagreb, 1974-1975), 1: 67-76, i 2: 125-132.

²⁵ Izgleda da je otud i Szabo, prevodeći navod iz 1237. koji Pukruc/Pakru nedvosmisleno čini pritokom Pukura/Bijele, pribjegao neodređenu izričaju: “U opisu međa terrae Pukur, dovodi nas popisivač do mjesta, ubi Pucruh cadit in Pukur (t. j. gdje se **sastaje** Pakra s Bijelom)...” (Szabo, “Prilozi”, 51; isticanje S. A.).

²⁶ Hrvatski sufiks -(a)c, inačica općeg slavenskog sufiksa za muški rod, može osim deminutivne obnašati i druge semantičke funkcije. Ipak, kad je riječ o hidronimskom paru Pukur-Pukruc (bolje: *Pakar-Pakrac), deminutivna funkcija je najvjerojatnija. Usp. Skok, *Etimologijski rječnik*, 1: 5, s. v. -(a)c: “Veoma je raširen u tvorbi apelativa i toponima. Osnovna mu je funkcija deminutivna, no ona se vrlo često gubi kao u *otac* (v.), *jaganjac*, *stožac* pored *stog*, *stupac* pored *stup*, *gradac* pored *grad*, *krušac* pored *kruh*. Kod hidronima označuje prtok: *Unac* prtok *Une*, ispor. u Rumunjskoj *Olteç* prtok *Olte*, ili u Rusiji *Donec* prtok *Dona*.”

gornji i srednji tok same Ilove.²⁷ No, da se ime Szaplonca moglo rabiti i za najdonji tok Ilove svjedoči nam gore citirana listina iz 1257., koja govori o ušću *Zoplonche* u Pukur.

Slično kao i u slučaju Pukura i Pukruca (ili *Pakraca), ime Szaplonca nosilo je osim vodotoka i zemljište (vlastelinstvo) i naselje u njegovoj blizini. Postojala su, dapače, dva trgovišta pod tim imenom, Donja i Gornja Szaplonca, kao i istoimena utvrda. Ostacima utvrde smatraju se ruševine kod Velikih Bastaja, na obroncima sjeverozapadnog Papuka. Tu se još u tursko doba održavala u funkciji utvrda zvana Stupčanica, a to je ime ostalo ruševinama i kasnije. Tursku i novovjekovnu Stupčanicu prvi je sa srednjovjekovnom utvrdom Szaploncom povezao Csánki, kojeg su slijedili Szabo, Bösendorfer i drugi.²⁸ Ta je identifikacija pouzdana pa treba dopustiti i mogućnost nekakve povijesne veze između starijeg i mlađeg imena, otprilike onako kako ju je skicirao Szabo: “Vrlo je vjerojatno, da je stari narodni naziv postao nerazumljiv, pa si ga je novi puk svojom etimologijom protumačio u Stupčanica; sigurno ne ima stari naziv ništa sa *stupom* posla.”²⁹ Szabo tu podrazumijeva vezu imena *Stupčanica* i korijenske riječi *stup*; na takvu se povezivanju zasnivaju i lokalne narodne priče, koje na ovaj ili onaj način razrađuju poredbu “kula (utvrda) kao *stup(ac)*”.³⁰ Moguća je, ipak, i nešto drukčija etimologija tog toponima, koja ga izvodi od riječi *stuba*, pl. *stube* ‘ljestve; stepenice’, što bi moglo biti u vezi sa zidanim stubištem, i danas djelomice očuvanim, koje je vodilo u gornje katove visoke stupčaničke utvrde.³¹

Szaplonca je očividno mađarski preoblikovano slavensko ime. Ovo, međutim, u srednjem vijeku nikada nije zabilježeno u izvornom, mađarskim jezikom neposredovanom obliku, a u novom vijeku je nestalo ili ga je, kako smo vidjeli, zamijenilo tek donekle slično ime. Pri pokušaju da ga se rekonstruira vrijedi se najprije osvrnuti na mnogobrojne manje ili više bliske analogije. U našoj toponimiji to su npr. *Kapronca*, *Raholca* (*Rahóca*) i već spomenuta *Tapolca*, mađarski oblici triju toponima ili hidronima čije su se hrvatske, izvornije inačice sačuvale te u naše vrijeme glase *Koprivnica*, *Orahovica* i *Toplica*. Uz to se može navesti i toponimski par *Szokolca-Skalica* (mjesto u

²⁷ Osim citiranih ulomaka v. i Csánki, *Körösmegye*, 49.

²⁸ Csánki, *Körösmegye*, 48-50, 55; Bösendorfer, *Crtice*, 89; Szabo, “Prilozi”, 41-43; Kamilo Dočkal, “Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće”, *Starine JAZU* 48 (1958), 148-153; Josip Buturac, “Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine”, *Starine JAZU* 59 (1984), 56-57; *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, ur. Gyula Kristó (Budapest, 1994), 617, s. v. Szaplonca; Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*, 2 sv. (Budapest, 1996), 1: 422.

²⁹ Szabo, “Prilozi”, 41.

³⁰ V. kratku “etiološku” priču o Stupčanici i obližnjoj Dobraj Kući koju bilježe Tomislav Đurić i Dragutin Feletar, *Stare građevine istočne Hrvatske* (Varaždin, 1983), 53.

³¹ O toponimijskim izvedenicama riječi *stuba* i *stup* v. Skok, *Etimologijski rječnik*, 3: 351 i 353.

Slovačkoj), a tipološki je još bliži našem slučaju primjer imena *Szaporca* (u Baranji kod Harkánya), koje je također prvobitno hidronim te mu se slavenski predložak semantički prikladno rekonstruirao kao **Sporica*. Na koncu, mađarski toponim identičan onom iz stare križevačke županije postoji i danas na drugom kraju mađarskog jezičnog prostora: uz današnju rumunjsko-ukrajinsku granicu, sjeverno od grada Baia Mare, nalazi se selo kojem je mađarsko ime *Szaplonca* (rumunjski oblik glasi Săpînța). Ime je dobilo od potoka koji ondje utječe u rijeku Tisu. Izvorno slavensko ime potoka iščezlo je, a lingvisti uglavnom misle da je glasilo *Slapnica*.³² To je, inače, dobro poznat hidronim u slavenskim zemljama. Tako se i za našu Szaploncu može, dosta utemeljeno, pretpostaviti da joj je slavensko ime glasilo Slapnica.

Postoji i druga mogućnost. Staro ime, sačuvano u mađarskoj inačici Szaplonca ili Szoplonca (bilježenoj *Soplonica*, *Zoploncha* ili slično), na prvi pogled se čini korijenski nepovezanim s imenom Stupčanica, kao što je mislio i Szabo. Tomu u prilog govori i činjenica da je uporaba starog imena bitno šira: osim utvrde, označavalo je ono i vlastelinstvo i naselja na njemu te, vjerojatno prvotno, vodotok (pritok današnje Ilove i samu Ilovu). Ipak, kao što je upozorio Dickenmann, dubinska etimologijska srodnost nije isključena. Poveznica bi mogla biti onodobna južnoslavenska riječ *stblp* 'stup'. Ona je u mađarskom rano posuđena kao *osztlop*, što je već u srednjem vijeku pojednostavljeno u *oszlop*. To bi značilo da je slavensko ime bilo *Stblpnica*, čemu danas odgovara hrv. *Stupnica*, a da su Mađari to ime najprije prihvatili u (zapisima nepotvrđenu) obliku **Szloponca*, koji su onda dalje metatezom preinačili, radi lakšeg izgovora u sklopu svog jezika, u poznati oblik *Szoplonca* (*Szaplonca*).³³ Prema tome, srednjovjekovna rijeka Szaplonca (Ilova) hrvatski bi se mogla zvati i Stupnica i Slapnica; lingvistički je oboje, barem se tako zasad čini, podjednako utemeljeno. Prvom imenu u prilog ide sačuvani toponim Stupčanica, koji bi mogao čuvati tradiciju izvornog slavenskog imena; a drugom opet prikladnost za hidronimsku funkciju.

8. Aszúpukur ili *Suhí Pukur

Treći moment u sadržaju gore navedenih listina na koji se ovdje valja osvrnuti tiče se vodotoka što ga isprave iz 1269.-1272. zovu *Ozywpwker*, *Ozywpwkur*, *Zeupuker*. Već je kazano da su to ime neki (Pesty i Jerney) tumačili kao *Hosszúpukur* 'Dugi Pukur', a da mu je Ortway pridavao značenje 'Mali

³² Za gore navedene mađarsko-slavenske dublete v. Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiái szótára*, 2 sv. (Budapest, 1988), 1: 685, s. v. Kapronca; 2: 280, s. v. Orahovica, 514, s. v. Szokolca, 524-5, s. v. Szaplonca i Szaporca, 615, s. v. Tapolca. Za *Slapnicu* v. još Skok, *Etimologijski rječnik*, 3: 279, s. v. slâp.

³³ Dickenmann, *Studien II*, 114-115, s. v. Soplonica; Skok, *Etimologijski rječnik*, 3: 353, s. v. stúp; István Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, prir. Gyula Zolnai (Budapest, 1902-1906), col. 719, s. v. oszlop. Naposljetku, treba dodati i mogućnost da su *Szaplonca* i njezin slavenski predložak u vezi s glagolom *sopiti* i njegovim izvedenicama, također poznatim po uporabi u hidronimiji; mogući predlozi za oblik *Szaplonca* tada bi glasili *Sopotnica*, **Sopotnica* ili sl. Usp. Dickenmann, *Studien II*, 115-116, s. v. Sopot; Skok, *Etimologijski rječnik*, 3: 306, s. v. sopiti.

Pukur' jer se u tekstovima koji spominju taj prtok Pukura za sam Pukur rabi i kontrastni naziv Veliki Pukur (*magnus Pwkur*). Ni jedno ni drugo ipak neće biti točno. Čitanje *Hosszúpukur* otpada jer izvorni zapisi našeg hidronima nigdje ne bilježe početni fonem h-, koji inače nikad ne izostaje u zapisima riječi *hosszú*, čestog elementa u složenim mađarskim toponimima.³⁴ K tome, ni ono što iz tekstova doznajemo o tom vodotoku nikako ne ide u prilog pridjeva *hosszú* 'dug'. S druge strane, Ortveyevo tumačenje je semantički prihvatljivo, ali ga potire činjenica da nema nikakve riječi, bilo mađarske ili hrvatske, koja bi značila 'malen' a mogla bi se zapisati kao *ozyw* ili *zeu*. Ti zapisi, međutim, posve jasno upućuju na mađarski pridjev *aszú* (*asszú*) 'suh', u srednjovjekovnim vrelima također dobro potvrđen kao element za tvorbu toponima i osobito hidronima. Najčešće su mu složenice *aszú-patak* (u izvornim zapisima *Ozzywpotok*, *Azyopathak* i slično) 'suhi potok' i *aszú-völgy* (*Ozywuuelgh*, *Azyuwelg* i slično) 'suha dolina'. Potonje je, štoviše, upravo u požeškoj županiji zasvjedočeno i u paru sa slavenskom (hrvatskom) dubletom *Suhodol*. Stoga nema nikakve sumnje da je *Ozywpuwuker* ili tome slično ustvari *Aszúpukur* 'Suhi Pukur (Peker, Pökör)'.³⁵ To je posve prikladno ime za vodotok koji je, kako se razabire iz tekstova, zapravo rukavac Pukura (Bijeje). Istodobno, i narav tog vodotoka i njegovo ime čine malo vjerojatnom mogućnost da bi on bio istovjetan Pukrucu (Pakri), što je Ortvey nekako natuknuo, iako ne i izričito ustvrdio.

9. Dokument iz 1234.

Počevši od najranijih, gore citiranih, primjera iz 13. stoljeća pa do turskog osvajanja tih krajeva u 16. stoljeću, rječiće Pukur/Bijelu i Pukruc/Pakru spominju mnogi sačuvani dokumenti, zasad tek djelomice poznati i proučeni. Svaki od tih dokumenata sučeljava nas s manje ili više zamršenom topografskom situacijom, u kojoj nam je Csánkijeva identifikacija Pukura i Pukruca važan putokaz. Istodobno, oni su još uvijek i prigoda da se ta identifikacija još jednom provjeri. Ovaj ćemo prilog završiti osvrtom na dva takva dokumenta, na koje nas je navelo istraživanje povijesti srednjovjekovnih samostana. Iako se odnose na dva različita samostana i dijeli ih više od stoljeća, ti su dokumenti, kako će se vidjeti, topografskim sadržajem vrlo bliski jedan drugome: ispravno razumijevanje topografije u jednom i u drugom tekstu uzajamno se olakšavaju i potkrjepljuju.

Prvi dokument potječe iz 1234. i najstariji je izvor za povijest benediktinskog samostana u Grabovu (*Grab*, *Garab*). Samostan se, po svemu sudeći, nalazio u Srijemu, na sjevernoj strani Fruške gore, ali je držao posjede i mnogo zapadnije odatle, oko međa požeške i križevačke županije. Ondje je

³⁴ Primjere srednjovjekovnih toponima složenih s pridjevom *hosszú* v. u Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 393-5. Usp. npr. i pisanje imena Hosszú-Bács (današnji Bačinci u Srijemu) u Csánki, *Magyarország*, 2: 318.

³⁵ Usp. Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 33-34, s. v. *asszú*; Dickenmann, *Studien*, 39, s. v. *Asszú*.

osnovao i ispostavu ili priorat, koji će se kasnije, tijekom 14. stoljeća, osamostaliti u poseban samostan, Bijelu (*Bela*). Potonje odgovara današnjem selu Bijela jugoistočno od Daruvara. Listina iz 1234. jest presuda znamenitog kaločkog nadbiskupa Ugrina od roda Csák, napisana zacijelo u Baču. Njome je Hozuga, opat Grabova (*Hozuga abbas de Grab*) izgubio parnicu oko zemlje zvane *Zelbarouna* što se nalazila kraj Orljave (*quandam terram iam dicte ecclesie, que Zelbarouna dicitur, sitam ad Orauam*). Pokazalo se, naime, da su patroni samostana tu zemlju bili prodali Ivanku Abrahamovu od praroda *Sudan* (Ždan, Zsadány), pretku porodice Veličkih, kojeg je opat bez temelja optužio za nasilno prisvajanje. Poslije presude obavljena je ophodnja prijeporne zemlje pa su u listini potanko opisane njezine međe. Tu se navode imena desetak lokaliteta, od kojih je danas većinu teško ili nemoguće identificirati ili ubicirati. Spominje se više brda i izvora. Posebno su zanimljive dvije pojedinosti. Prvi međaš postavljen je na brdu zvanom *Camuna burda* (očito Kamena brda) i on razdvaja spornu zemlju od zemlje grabovskog samostana (*a terra ecclesie de Grab*). Prema tome je samostan ondje osim izgubljenoga imao još neki posjed. Od Kamenih brda, pak, međa ide na sjever sve do vode Pukur (*usque ad aquam Pucur*), koju onda slijedi uzbrdo do izvora *Luplan*.³⁶

10. Položaj zemlje *Zelbarouna*

Gdje se mogla nalaziti dotična zemlja? Njezino ime, *Zelbarouna*, nije poznato iz drugih isprava, ali se u njezinu opisu ipak nude barem dva prepoznatljiva elementa: u prvom dijelu isprave samo se kratko kaže da je ona *sita ad Orauam*, kao da joj je to najvažnija odrednica; a u opisu međa navodi se kao jedna od njih *aqua Pucur*. Prvo je nedvojbeno Orljava, a potonje bi trebalo biti današnja Bijela, koja se u gornjem toku, između Papuka i Ravne gore, još uvijek zove Pakra. Te su činjenice dosadašnje istraživače odmah upućivale na predjel između zapadnog Papuka i Psunja, odnosno na područje Ravne gore. Tako Đuro Szabo kaže: “prema geografskom nazivlju bit će to kraj oko Zaila”.³⁷ Zaile su zaselak u najgornjem toku potoka Bijela. Juraj Čuk

³⁶ Smičiklas et alii, *Codex diplomaticus*, 3: 426, br. 370. Tu je tekst preuzet iz: Wenzel, *Árpádkori új okmánytár*, 6: 557-8, br. 350, koji je objavio rukopis što se tada nalazio u arhivu herceške obitelji Esterházy u Željeznom (Eisenstadt). Danas bi se ta isprava trebala nalaziti u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti. Za potrebe detaljnije topografske analize trebalo bi svakako najprije sravniti izdanja s rukopisom. Ulomak s opisom međa prema postojećim izdanjima glasi: *Cuius terre prima meta posita est super montem Camuna burda per quam distinguitur a terra ecclesie de Grab, ab eo autem loco uergit uersus septemtrionem per quandam cliuium, qui vulgo Chesberc (Wenzel bolje: Cuesberc) appellatur et procedit inter duo fontana, que Joloue vocatur usque ad aquam Pucur et per Pucur tendit superius usque ad fontem Luplan; exinde uero ascendit in montem qui dicitur Stoyla et uadit iuxta terram in meta de Noac et tendit uersus orientem Kencelberc usque Bedech*.

³⁷ Gjuro Szabo, “Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (Sv. Jelena de Podborje, Bijela, Rudin)”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 9 (1907), 204.

se slaže s takvom ubikacijom, nastojeći da identificira gotovo sve mjesne nazive što su spomenuti u opisu međa. S tim u vezi, *Oraua* iz isprave prema Ćuku nije Orljava, nego “maleni Oraški potok, koji izvire ispod brda Lutoča u skupu Crnog vrha”.³⁸ Josip Buturac u svojim člancima o Požeštini ne spominje ovu ispravu kao ni zemlju *Zelbarouna*, kako među “nejasnim imenima”, tako ni među selima vlastelinstva Kamenska (Kamengrad), koje se nalazilo u sjeverozapadnom uglu požeške županije.³⁹ No, u posmrtno objavljenoj zbirci građe Buturac prihvaća Ćukovo (odnosno Szabino) mišljenje da je posrijedi selo Zaile, iako u isti mah, nasuprot Ćuku, kaže da je *Zelbarouna* bila “zemlja oko gornje Orljave”.⁴⁰

Ubicirajući zemlju *Zelbarouna*, Szabo šutke zaobilazi navod da se ona nalazi *ad Orauam*, što jedva da može značiti drugo nego “na Orljavi” ili “kraj Orljave”. Ćukov prijedlog da je to zapravo Oraški potok nije, pak, nimalo uvjerljiv. Dvije odrednice položaja zemlje *Zelbarouna* u prvi mah doista mogu izgledati nespojivo: kako je moguće da joj jedna od međa bude Pukur (Bijela) i da je se istodobno smješta “uz Orljavu”, kad gornje tokove tih rječica dijeli čitava Ravna gora i oko deset kilometara zračne udaljenosti? Je li to protuslovlje zaista rješivo jedino priklanjanjem jednoj odrednici, Pukuru (Bijeljoj), i zanemarivanjem ili drukčijim tumačenjem spomena Orljave? Za početak, čini se razložnim još jednom razmotriti topografski sadržaj izvornog dokumenta iz 1234.

11. *Zelbarouna* ili Szélborona: ‘međašna brana’

Ogledajmo najprije samo ime sporne zemlje: *Zelbarouna*. I Szabo i Ćuk doveli su ga u vezu s novovjekim selom Zaile. Ćuk se pritom upustio i u širu interpretaciju čitava zagonetnog toponima: “I *Zelbarouna* nije takva zagonetka, koja se ne bi dala odgonetnuti. Naši su se stari u nazivima posjeda često služili sastavljenim imenima. *Zelbarouna* sastavljena je od *Zel* i *Barouna*. *Zel* su današnje Zajile, nad kojima začudo stoji *Ivakovo brdo*, a *Barouna* ili, bolje, Borovina odgovara današnjim Borkima. Složeni naziv, kao što je to svuda kod složenih posjedovnih naziva običaj, potječe od narodnih ličnih imena, i to ovdje od imenâ Zajela i Bora, kojima je nekad posjed pripadao.”⁴¹ Po tome bi *Zelbarouna* bio posve slavenski toponim načinjen pomoću sufiksa *-ovina*. Ovaj je dobro poznat u takvoj funkciji, u kojoj “poi-menčuje posvojne pridjeve”, kao npr. u toponimima Petrovina, Opatovina i sličnim.⁴² No, takva bi etimologija u našem slučaju upućivala na posve

³⁸ Ćuk, “Požeško plemstvo” (231), 38-39.

³⁹ Usp. Buturac, “Naselja Požeštine”, posebno 22-25; isti, “Plemićke obitelji”.

⁴⁰ Buturac, *Pisani spomenici Požege*, 14.

⁴¹ Ćuk, “Požeško plemstvo” (231), 39.

⁴² Skok, *Etimologijski rječnik*, 2: 581, s. v. *-ovina*.

nepoznatu imenicu (osobno ime) *Zelbar*. Čukovo raščlanjivanje tog sklopa na dva "narodna" imena, Zajel i Bor, krajnje je nategnuto unatoč pozivanju na tobožnji jezični "običaj". To neuvjerljivo tumačenje može se shvatiti jedino u sklopu Čukova sustavna i promašena napora da (gotovo) svim mjesnim i osobnim imenima navedenim u pisanim vrelima pronalazi slavenske (hrvatske) korijene.

Činjenica jest da ćemo se naći na puno čvršćem tlu ako pretpostavimo da je *Zelbarouna* mađarski toponim.⁴³ Tada je gotovo očito da je to ime složeno od dvije mađarske riječi, *szél* i *borona*. Mađarska *borona* je, nesumnjivo, postala od slavenske riječi koja u suvremenom hrvatskom glasi *brana*. Ova odavna ima dva posve različita značenja: 'ustava ili gat (tj. pregrada ili nasip kojim se zaustavlja voda)'; i 'drljača (oruđe za obradu tla)'. Oba homonima, ipak, pripadaju jednoj te istoj slavenskoj porodici riječi, okupljenoj oko glagola koji u hrvatskom glasi *boriti se*.⁴⁴ U srednjovjekovnom mađarskom posuđena riječ *borona* rabila se u značenjima prve navedene skupine: 'pregrada, ljesa, balvan'. Kao takva je u srednjovjekovnim tekstovima poznata po tvorbi toponima, samostalno ili u složenicama. I ime županije Baranja i njezine središnje utvrde, Baranyavár, nastalo je mađarskom preoblikom istog (slavenskog) korijena.⁴⁵

Mađarska riječ *szél* ima dva posve različita značenja: prvo, 'međa, granica, rub, kraj'; drugo, 'vjetar'. Uzme li se homonim *szél* u drugom navedenom značenju, složenica *szél-borona* mogla bi značiti nešto kao 'vjetrotbran, ograda protiv vjetra'. U slučaju prvog značenja, izraz *szél-borona* mogao bi se prevesti kao 'granična brana' ili 'međašna pregrada'. Od dvaju homonima, *szél* 'vjetar' i *szél* 'međa', prvi je više puta zabilježen u funkciji antroponima (nadimka), dok su mu u toponimiji potvrde rijetke i dvojbene. Drugi je, naprotiv, dobro posvjedočen kao toponim i samostalno i u složenicama. U složenicama u kojima figurira kao prvi element, *szél* poprima pridjevsku funkciju te mu se značenje tumači kao 'koji leži na međi (rubu, kraju), uz među susjednog sela'. Tako je u toponimima Szélmező 'njiva na međi', Széltarló 'strnište na međi', Szélgöyök 'tratina na međi'. Potonje je osobito zanimljivo jer je imenica *gyöp*, stariji oblik od *gyep* 'tratina, livada, pašnjak', u srednjem vijeku značila 'nasip, opkop, obor, ograda', a s tim u povijesnoj

⁴³ Treba, doduše, reći da nam stanovit oprez pri jezičnoj atribuciji toponima *Zelbarouna* nalaže okolnost da je taj, koliko znamo, zabilježen samo u ovoj listini, a i u njoj samo jedanput. Zbog mogućih iskrivljenja u izvornom zapisu (a i u modernim izdanjima), riječ bi bila pouzdanije fiksirana kad bismo je nalazili na više mjesta. Uza sve to, ostaje činjenica da se ta riječ, tako kako je jedini put zapisana, najbolje i bez teškoća tumači kao mađarska složenica.

⁴⁴ Skok, *Etimologijski rječnik*, 1: 189-190, s. v. boriti se. U suvremenom mađarskom riječ *borona* rabi se obično u značenju 'drljača'.

⁴⁵ Usp. Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 88, s.v. borona; Kiss, *Földrajzi nevek*, 1: 165, s. v. Baranya megye, i 240, s. v. Boronamező.

vezi i 'neobrađena zemlja'.⁴⁶ Tako je toponim Szélgöy (danas naselje u županiji Zala) u svom prvobitnom značenju blizak našem toponimu *Szélborona*. Ovaj se, dakle, pokazuje ne samo kao jezično posve suvisao, nego i kao povijesno sadržajan pojam: u njemu se prenosi obavijest o nekakvoj međi ili granici i o pregradi ili "brani" na toj međi, umjetno načinjenoj od balvana ili od ljese (pletera), kako je u to vrijeme bio običaj.

12. Ponovno o položaju Szélborone

Pretpostavka da bi se srednjovjekovnom toponimu *Zelbarouna*, tj. Szélborona, sačuvao trag u obliku imena sela Zaile, kao što su mislili Szabo i izričitiije Čuk, malo je vjerojatna. Nju bi tek trebalo potkrijepiti jezičnopovijesnim argumentima, ako ih ima. Smještanje zemlje Szélborona u "kraj oko Zaila" ne temelji se, ipak, samo na dvojbena vezi dvaju toponima. U prilog mu govori čitav sklop podataka o međama te zemlje, kad mu se kao okosnica uzme "voda Pukur", tj. Bijela. Bitno drukčiju ubicaciju moglo bi se predložiti samo ako se dovede u pitanje identifikacija Pukur = Bijela. Kako se u ovom članku želi, između ostalog, provjeriti Csánkijevu hidrografsku rekonstrukciju, načelno ćemo dopustiti mogućnost da srednjovjekovni Pukur nije moderna Bijela (u gornjem toku zvana Pakra). Očita alternativa tome jest da je Pukur današnja Pakra (kao što je vjerovao Ortvay), rječica veća od svog pritoka Bijele, kojem prema tome bolje pristaje istovjetnost sa srednjovjekovnim Pukrucom (Pekrecom).

Takav obrat u odnosu na Csánkija donosi nam stanovita olakšanja u tumačenju topografskog sadržaja listine iz 1234. Naime, Pakra izvire na južnoj padini Ravne gore i tu je ona mnogo bliža počecima Orljave, koja izvire na sjevernoj padini Pšunja, nego što su to razgranati počeci Bijele na Papuku. Pakra i Orljava u tom se kraju približavaju na manje od dva kilometra, da bi odatle potekle jedna na istok, a druga na zapad. Između njih leži selo Bučje, kroz koje prolazi cesta od Požege prema Pakracu. Zemlja Szélborona mogla se nalaziti upravo tu, na području Bučja. Tako bi se objasnilo to da je listina najprije općenito smješta "kraj Orljave", a zatim joj kao jednu od međa navodi Pukur. Treba samo potonji protumačiti kao Pakru, a ne kao Bijelu. I neke druge pojedinosti njezinih međa dobro se uklapaju u tamošnji krajolik. Primjerice, "Kamena brda" iz isprave mogla bi označavati predjel oko pšunjskog vrha Stražbenica kraj gornje Orljave.

Sve se to čini još primamljivijim kad se u taj položaj uklopi i samo ime *Szélborona*. Na mjestu sela Bučja, ono je u srednjem vijeku upravo bremeno smislom. Onuda, kao što je rečeno, prolazi jedina cesta što iz Požeške

⁴⁶ O svemu tome Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 316, s. v. gyep, i 904-905, s. v. szél 1 i 2; Kiss, *Földrajzi nevek*, 2: 549-551, s. v. Szélgöy, Szélmező, Széltarló; *Korai magyar történelmi lexikon*, 242, s. v. gyepű. Povijesnom pojmu *gyep* (*gyepű*) semantički je srodna stara hrvatska riječ *presjeka*: v. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, 2 sv. (Zagreb, 1975 [pretisak]), 2: 1106.

kotline vodi na zapad, u srednjovjekovnu Slavoniju. Upravo kod Bučja ta cesta prelazi razvodnu granicu, jer ondje napušta tok Orljave i počinje slijediti tok Pakre.⁴⁷ Nedaleko od ulaska te ceste u psunjsko-papučki (ili, točnije, psunjsko-ravnogorski) klanac nalazila se s požeške strane tvrđava Orjavavára ili *Orljavski Grad (kod današnjeg Orljivca), a sličnu funkciju predstraže na zapadnoj strani imala je po svemu sudeći tvrđava Čaklovac (kod Dragovića). Na pola puta između tih dviju utvrda, upravo negdje oko Bučja, cesta je prelazila dvostruku granicu: križevačke i požeške županije te zagrebačke i pečuške biskupije. Tu se za toponim *Szélborona* ‘međašna (granična) brana’ nadaje upadljivo prikladan okoliš. *Szélborona* tako postaje još jednom potvrdom te granice koja je tu, na zapadnim rubovima Slavonskog gorja, svakako postojala u kasnijem srednjovjekovlju, a u nekom obliku možda i mnogo ranije – moguće čak i kao stara ugarsko-“slovenska” granica u 10. i 11. stoljeću.

To su prednosti, zanimljive pretpostavke i dalekosežne konzekvencije koje nam donosi južnija ubikacija zemlje *Szélborona*, uz gornju Orljivu i Pakru, između Psunja i Ravne gore, a ne sjeverno od te potonje. Ali takva ubikacija, kako je već rečeno, podrazumijeva netočnost Csánkijevih hidrografskih identifikacija. To joj i jest glavna slaba točka, zbog koje se naposljetku pokazuje neodrživom. Srednjovjekovni Pukur, naime, doista ne može biti današnja Pakra. To dokazuju različiti dokumenti, a naročito usporedba i usklađivanje njihova sadržaja.

13. Dokument iz 1349.

Jedan takav dokument što se s ovim upravo razglabanim sklapa u bitno cjelovitiju sliku potječe iz 1349. To je presuda tadašnjeg kraljevskog suca Pavla Nagymartonija koja se tiče u prvom redu benediktinskoga samostana sv. Mihovila na Rudini, na Psunju. Izvrstan je primjer opsežnosti srednjovjekovnog pravnog izričaja i jedna je od najduljih listina objavljenih u našem *Diplomatičkom zborniku*. Nada Klaić je gotovo isključivo na tom izvoru zasnovala svoj prilog povijesti rudinskog samostana.⁴⁸ Iz te velike listine, u kojoj su sažeti sadržaji više ranijih, doznajemo o prijeporu sličnom onome u kojem se 1234. našao grabovski samostan. Ovdje se opat samostana Rudina imenom Herman sukobio sa svojim patronima, požeškim prepoštom Andrijom i njegovom braćom, zbog dvaju zemljoposjeda koje je samostan dao u zakup bez njihove suglasnosti. Iako su zakupnici, četiri brata iz roda Giletić (Gilétfi), predočili valjane ugovore o zakupu iz 1333. i 1335., spor je na koncu riješen u korist patronâ samostana: poništeni su ugovori kojima oni

⁴⁷ Neke pojedinosti o topografiji tog prostora oko razvođa Orljave i Pakre v. u Julije Kempf, *Oko Psunja. Zemljopisno-povijesne crtice za mladež* (Zagreb, 1924), 11-29.

⁴⁸ Nada Klaić, “Ecclesia seu monasterium sancti Michaelis de Rudina”, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 4-5 (1986), 33-59.

nisu dali svoju privolu.⁴⁹ Dva posjeda rudinske opatije o kojima je tu riječ zovu se Kaprina ili bolje Koprivna (*Kaprinna*, *Kapriuna*) i Zelna ili možda Selna (*Zelna*). U konačnom izvješću o ophodnji međe su im potanko i opširno opisane. Daljnja raščlamba zahtijeva najprije pažljivo razmatranje tih opisa.⁵⁰

Oba su se posjeda nalazila uz *fluvius Pukruch*. Koprivna je ležala južno od njega. S istoka ju je omeđivao prtok *Pukrucha* zvan također Koprivna, a sa zapada neka dolina zvana Kuhinjak ili bolje Kujnjak (*Kuhinnyak*).⁵¹ Međama posjeda bilo je obuhvaćeno i istoimeno selo, *villa Kapriuna*. Sama ophodnja međa prema opisu polazi od ušća Koprivne u “rijeku *Pukruch*”, slijedi Koprivnu uzvodno prema jugu, zatim skreće na zapad i preko različitih međaša stiže do nekog vinograda rudinskog samostana. Tu se okreće na sjever te se preko vrhunca nekog “velikog brda” (*magnus mons*) i zatim kroz “dolinu Kujnjak” vraća do “rijeke *Pukruch*”. Na koncu se – čitamo u izdanjima listine – “idući dugo protiv toka iste rijeke prema zapadu vraća na prvotni međaš” (*inde contra cursum eiusdem fluvii versus occidentem eundo in magno spatio verteretur ad priorem metam*).

Posjed Zelna ležao je sjeverno od “rijeke *Pukruch*”, između dva njezina pritoka koji se zovu *Mothovilna* (na zapadu) i *Zavorsiapotaka* (na istoku). U ispravi se polazi od ušća potoka *Motovilna* u “rijeku *Pukruch*”. Međa slijedi taj potok uzvodno prema sjeveru, potom izlazi iz njega na zapadnu stranu i prelazi neku dolinu zvanu *Suhodol* (*Zuhodol*), iz koje se zatim penje na uzvisinu zvanu Kamena brda (*Kamennaberda*), odnosno na njihov vrhunac *Sljeme* (*Zelemen*). Tu se dotiče “zemlje crkve u Bijeloj”. Dalje međa ide spomenutim vrhom *Sljemenom* prema istoku, spušta se na neku “veliku cestu” i dugo slijedi tu cestu dok ne dođe do posjeda unukâ Tome Veličkog (*de Welike*). Tu se okreće na jug pa se preko raznih međaša i naposljetku potoka *Zauorsiapotaka* (*Završki potok) vraća na *fluvius Pukruch*. Na kraju ide ovim na zapad do početnog međaša.⁵²

⁴⁹ Izvornik listine čuva Madarski državni arhiv, Dl. 2790. Izdanja su: György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 11 knjiga [u 40 svezaka] (Budaë, 1829-1844), 9/1: 718-734 = Smičiklas et alii, *Codex*, 11: 508-517, br. 388 = Buturac, *Pisani spomenici*, 183-192, br. 120. Smičiklas je Fejérov izdanje djelomice ispravio prema izvornom rukopisu. Buturac prenosi Smičiklasovo izdanje.

⁵⁰ Opis međa je u Fejér, *Codex*, 9/1: 730-732 = Smičiklas et alii, *Codex*, 11: 515-516.

⁵¹ Taj potonji toponim je zacijelo izvedenica imenice *kuna*, preko pridjeva *kunji* ‘kunin’ (npr. “kunja koža”), koji se javlja i u inačici *kujni*: v. Skok, *Etimologijski rječnik*, 2: 233-4, s. v. kúna.

⁵² Završni dio tog opisa kod obojice izdavača glasi ovako: *et caderet in fluvium Pukruch, per priorem berch in bono seu in magno spatio versus occidentem eundo veniret ad metam ante dictam, ibique terminaretur*. Smičiklas je tu očito slijedio Fejéra ne zadubivši se ni u izvornik niti u smisao tog ulomka, takva kakvim je tu predstavljen. U izvorniku je, međutim, unatoč mrlji od vlage jasno vidljivo da poslije *fluvium Pukruch* slijedi *per quem*, a ne *per priorem berch*. Prvo daje posve suvislu rečenicu, a potonje je zalutalo iz gornjih redaka i na tom je mjestu besmisleno.

14. Zemlje uz *fluvius Pukruch*

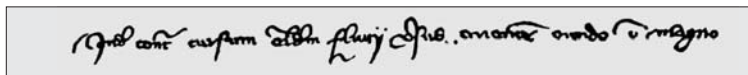
Fluvius Pukruch u opisima međâ Koprivne i Zelne izričito se spominje četiri puta. Upravo je on razdvajao ta dva posjeda rudinske opatije te je prvom bio sjeverna a drugom južna međa. Istodobno, od svih tu spomenutih međaša u dosadašnjim je topografskim istraživanjima jedino on identificiran – kao rječica Pakra. S obzirom na brdoviti krajolik koji u opisima prevladava, jamačno se radi o gornjem toku Pakre, između Ravne gore i Psunja.⁵³ Tako su ta dva posjeda ležala na suprotnoj strani Psunja u odnosu na samu opatiju Rudinu. Ipak se i oko tih jednostavnih zaključaka moraju raščistiti neke dvojbe i nejasnoće. Uočio ih je i usmeno mi ih izložio povjesničar umjetnosti Zlatko Uzelac, dobar poznavatelj srednjovjekovne prošlosti požeškog kraja. On je najprije upozorio da bliže Rudini, ali istočno od nje, postoje sela Koprivna Požeška i Kujnik Požeški. (Potonje je gotovo istovjetno imenu doline koja sa zapada omeđuje rudinski posjed Koprivnu.) Ta se sela spominju i u srednjem vijeku, prvo kao pripadnost utvrde Podvršje (danas Podvrško), a drugo utvrde Orljava (Orljavac). Također se među selima što spadaju na utvrdu Podvršje javlja i neka Zelna.⁵⁴ Sve je to Rudini znatno bliža okolica negoli područje oko gornje Pakre na sjevernoj strani Psunja. Prema Uzelcu, rudinski posjedi oko kojih je vođena parnica 1349. prije su se nalazili tu, između Orljave i njezina desnog pritoka Orljavice ili oko Podvrškog, negoli uz Pakru. Uzelac je, nadalje, upozorio i na pojedinost u listini iz 1349. koja pokazuje da *fluvius Pukruch* ne može biti Pakra. Naime, kao što je gore rečeno, u završnom dijelu ophodnje Koprivne kaže se da joj se međa “idući dugo protiv toka iste rijeke prema zapadu vraća na prvotni međaš”. Pakra, međutim, u svom gornjem toku teče s istoka na zapad (osim na samom početku, gdje joj je smjer sjever-jug). Prema tome, slijedeći Pakru prema zapadu (*versus occidentem*) ne ide se protiv njezina toka ili uzvodno (*contra cursum eiusdem fluvii*), nego u smjeru toka ili nizvodno. Stoga valja u okolici potražiti neku drugu rijeku, koja teče prema istoku. Najprikladnije su Orljava i Orljavica, blizu kojih se nalaze ili su se nalazila sela i posjedi zvani Koprivna, Kujnik i Zelna.

Ako pažljivo razmotrimo opis međâ Koprivne, uočiti ćemo da u njemu nisu problematični samo podatci o *Pukruchu* ili današnjoj Pakri. Protuslovan je sâm opis međâ, u kojem je slijed izričito navedenih smjerova ophodnje ovakav: jug-zapad-sjever-zapad. Takva ophodnja očito ne bi nikako mogla završiti na “početnom međašu”. Stoga je se ne može topografski objasniti bez obzira na to kako ćemo identificirati *fluvius Pukruch*. Rješenje problema je, međutim, jednostavno, ali na posve drugoj razini. Izdavačima listine potkrala se pogreška. Fejér je prvi pročitao netočno *inde contra cursum eiusdem fluvii versus occidentem eundo*, a njega je slijedio naš Smičiklas, iako je pred

⁵³ Usp. Ćuk, “Požeško plemstvo” (231), 85-6.

⁵⁴ Csánki, *Magyarország*, 2: 391-3, s. v. Orlyava i Podvers(i)a; 414-15, s. v. Kopri(vi)na i Kuh(in)nik; 453, s. v. Zelna.

sobom imao i izvornu listinu. U ovoj se, međutim, jasno čita *versus orientem* na mjestu izdavačkoga *versus occidentem*. U rukopisu to izgleda ovako:

Riječ *orientem* dobro se razlikuje od riječi *occidentem* koja se javlja, primjerice, tri retka iznad:

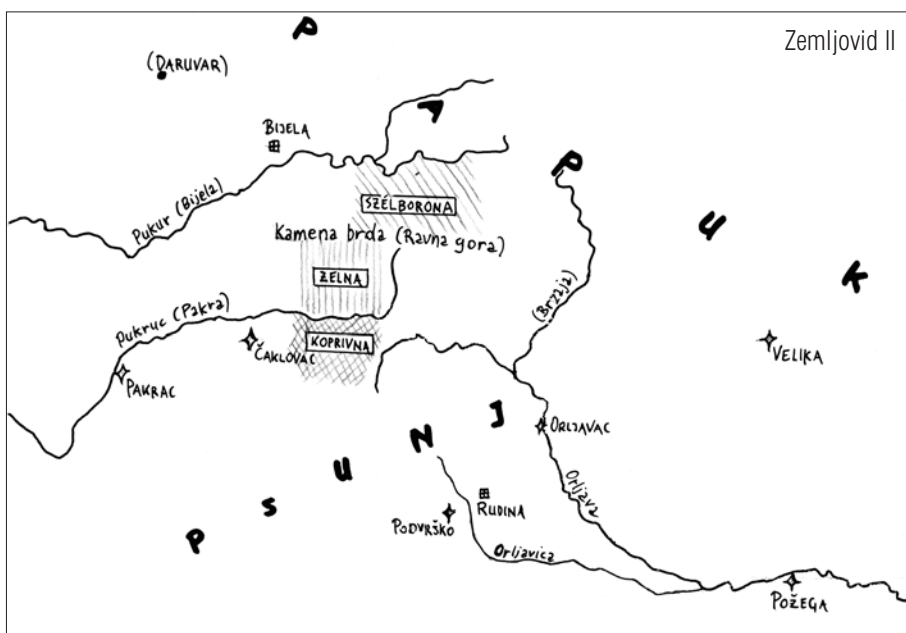
Tako je Fejérova omaška, kasnije prepisivana, dovela do topografske zbrke u tom dijelu teksta listine. Još se jednom pokazuje da je pri oslanjanju na moderna izdanja naših srednjovjekovnih listina oprez uvijek na mjestu. Kada ga se tako ispravi, opis ophodnje Koprivne postaje suvisao i njegovi susljedni smjerovi, jug-zapad-sjever-istok, zatvaraju logičan krug. Istodobno, izričaj *inde contra cursum eiusdem fluvii versus orientem eundo*, tj. “idući odatle prema istoku protiv toka iste rijeke”, pristaje posve dobro gornjem toku *Pukrucha* ili Pakre.

Rudinski posjedi Koprivna i Zelna zaista su se morali nalaziti uz gornju Pakru. Pokušaj da ih se prenese na suprotnu stranu Psunja, uz Orljavu ili Orljavicu, stvara puno više novih teškoća nego što pomaže boljoj topografskoj interpretaciji listine. Treba ipak reći da je svakako zanimljiva i vrijedna pažnje činjenica da toponime Koprivnu i Kujnik nalazimo jedan do drugog u istočnom susjedstvu Rudine, blizu Orljave. I posjed Zelna što je spadao na obližnju podvršku utvrdu doprinosi toj zanimljivosti. Ali osim samih toponima sve je ostalo teško ili nemoguće uskladiti s topografijom ocrtanom u listini iz 1349. Neobjašnjivo je otkud bi se ime *Pukruch* prenijelo na Orljavu ili Orljavicu, nemoguće je izričaj *contra cursum ... versus orientem* povezati s tokovima potonjih. Stoga javljanje spomenutih toponima u tom dijelu požeške županije ne može biti drugo nego koincidencija koja ne dovodi u pitanje postojanje istoimenih lokaliteta uz gornju Pakru. U vezi s tom čudnovatom podudarnosti zasad možemo jedino naglasiti da su i Koprivna i Zelna i Kujnjak/Kujnik razmjerno česti toponimi na kakve se nailazi diljem dravsko-savskog međurječja.⁵⁵

⁵⁵ Csánki nalazi Koprivnu u požeškoj županiji na četiri mjesta (*Magyarország*, 2: 414-415), a i današnje selo Koprivna južno od Osijeka spominje se u srednjem vijeku, u mađarskoj inačici *Kaporna* (ibid. 321). Zelna se spominje i u okolici Otoka u vukovskoj županiji (ibid. 364-5), a Kujnik nalazimo danas i u zapadnoj okolici Oriovca.

15. Sklad dokumenata iz 1234. i 1349.

Slika o položaju dvaju posjeda rudinske opatije učvršćuje se kad njihov opis iz 1349. povežemo s opisom zemlje Szélborone iz 1234. Međe potonje dodiruju se u jednoj točki s međama Zelne. Ta je točka gorje koje se zove Kamena brda, tj. *Camuna burda* u zapisu iz 1234. i *Kamennaberda* u zapisu iz 1349. Kad se ta dva teksta supostave, Kamena brda postaju stožernom točkom kojoj se na jugu do rječice *Pukruch* sterao posjed Zelna, a na sjeveru do rječice *Pucur* posjed Szélbورونا. Takvim se rasporedom još jednom potvrđuju identifikacije Pukur = Bijela i Pukruc = Pakra. Otpada obrnuta mogućnost, koju smo malo ranije načelno dopustili. Uz to se nameće zaključak da su Kamena brda, smještena između Bijele i Pakre, srednjovjekovno ime za današnju Ravnu goru ili barem za njezin zapadni dio. Vrhunac *Zelemen* ili Sljeme odgovara možda današnjem Velikom Javorniku (718 metara nad morem).⁵⁶ Bilo Ravne gore proteže se zaista u smjeru zapad-istok, kao što tvrdi isprava iz 1349, a njime i danas ide neka gorska cesta koja bi eventualno mogla odgovarati srednjovjekovnoj *magna via*. Iako bi tek vrlo pažljivo i temeljito topografsko istraživanje moglo razjasniti ostale pojedinosti – primjerice, gdje se nalaze spomenuti sjeverni pritoci Pakre koji omeđuju Zelnu, *Mothovilna* i *Zavorsiapotaka* – ovakvo se općenito rješenje čini dosta pouzdanim. (V. priloženi Zemljovid II.)

⁵⁶ Tako i Čuk, "Požeško plemstvo" (231), 86.

Osim Kamenih brda, listine iz 1234. i 1349. povezuje još jedna pojednost. 1234. kaže se da međaš na Kamenim brdima dijeli od sporne zemlje Szélborone neku “zemlju crkve u Grabovu” (*terra ecclesie de Grab*). 1349. pak saznajemo da na Kamenim brdima, odnosno njihovu vrhuncu Sljemenu, sa Zelnom graniči “zemlja crkve u Bijeloj” (*terra ecclesie de Bela*). Nameće se zaključak da su “zemlja crkve u Grabovu” iz 1234. i “zemlja crkve u Bijeloj” iz 1349. zapravo jedna te ista zemlja. To je posve razumljivo u kontekstu povijesnih veza između tih dviju “crkava”, tj. samostana. Kako se Zelna sterala južno od Kamenih brda, a Szélborona sjeverno i sjeveroistočno od njih, zemlja crkve u Grabovu odnosno crkve u Bijeloj zacijelo se nalazila sjeverozapadno od Kamenih brda. To, pak, upravo odgovara smjeru zračne crte od Velikog Javornika prema današnjem selu Bijela.

Topografsku interpretaciju listina iz 1234. i 1349. moglo bi se dopunjavati i proširivati na temelju drugih dokumenata što se s njima mogu dovesti u vezu. Osobito se to odnosi na izvore o posjedima obitelji Veličkih od praroda Ždan/Zsadány. I ta plemićka obitelj jedna je od niti što povezuju naše dvije listine. Njezin predak Ivanka Abrahamov javio se kao kupac Szélborone u listini iz 1234., a 1349. kao susjedi Zelne spominju se unuci Tome Veličkog, koji je bio unuk spomenutoga komesa Ivanka.⁵⁷ Nije jasno je li u potonjem slučaju posrijedi upravo Szélborona ili neki drugi posjed Veličkih u tom kraju. Još 1232. isti je Ivanka kupnjom stekao zemlje *Bedeč et Terpyn*, o čemu se sačuvala listina iznimno zanimljiva za topografiju središnjeg Papuka.⁵⁸ Sa zemljom *Bedeč*, pak, međašila je prema listini iz 1234. i Szélborona. Tako se još bolje učvršćuje položaj te potonje uz gornji tok Bijele ili starog Pukura. Privlačna ideja da se Szélboronu smjesti između Orljave i današnje Pakre, u okolicu Bučja, ostaje bez temelja. Izričaj “kod Orljave” (*ad Orauam*), kojim se u listini općenito označava položaj Szélborone, očitito treba shvatiti u širem smislu, kao da upućuje na porječje Orljave u vrlo prostranu zahvatu. Ako je, uostalom, Szélborona dopirala na jug sve do bila Ravne gore, od same Orljave dijelilo ju je tek kakvih pet kilometara. To se očitito moglo smatrati područjem “uz Orljavu” u sklopu predodžbe za koju je Orljava bila najvažniji vodotok čitavog tog gorskog dijela dravsko-savskog međurječja.

⁵⁷ Usp. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, 3: 158; Ćuk, “Požeško plemstvo” (229), 88.

⁵⁸ Smičiklas et alii, *Codex*, 3: 357-8, br. 311. Usp. Ćuk, “Požeško plemstvo” (231), 39.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE MEDIEVAL TOPOGRAPHY AND HYDROGRAPHY OF THE PSUNJ AND PAPUK AREA

Research on the medieval topography of Slavonia is a job far from being finished, in spite of a sequence of valuable contributions to this field by various authors. A century ago the whole eastern half of the area between the Drava and the Sava rivers was carefully studied by Dezső Csánki, whose contribution, a part of his renowned five-volume handbook of historical geography of medieval Hungary, remains fundamental. Csánki's work was later pursued, mostly with focus on more limited portions of the region, notably by Đuro Szabo, Juraj Čuk, Stjepan Pavičić, Josip Buturac, György Györffy and Pál Engel. Tivadar Ortvy and later Ernst Dickenmann studied the more specific subject of the area's hydrography and hydronymy.

Csánki was first to clarify some peculiar features of the fluvial system in the south-eastern part of the medieval county of Križevci (Kőrös), i.e. in the south-western part of modern Slavonia. He identified medieval Pukur (or Peker), Pukruc (or Pekrec) and Szaplonca (< *Stblpnica or *Slapnica) with modern Bijela, Pakra and Ilova respectively. Unlike the modern perception, medieval population regarded Pukur (Bijela) as the most important river of the area and a direct tributary of the Sava. Both the Szaplonca (Ilova) and the Pukruc (Pakra) were perceived as the Pukur's tributaries. (Today all of the three rivers or rivulets are considered tributaries of the Lonja, which in the Middle Ages flowed into the Sava independently of the Pukur catchment area.) The medieval priority of the Pukur over the Pukruc is also reflected in the latter's name being (Slavic) diminutive of the first; but the Pukruc (Pakra) cannot be identified, as Ortvy implied, with an arm of the Pukur called in some sources Aszúpukur 'Dry Pukur'.

An evidence supporting Csánki's identifications of the Pukur and the Pukruc is found in two charters dealing respectively with lands of the Benedictine monasteries of Grabovo (Garáb) and Rudina. The first charter, dating from 1234, validates the sale of the Grabovo abbey's estate called *Zelbarouna* or *Szélborona* (meaning intriguingly 'border barrier' or 'border fence'). The estate was situated on the south-western slopes of the Papuk mountain, between the Pukur (Bijela) in the north and a ridge called *Kamena brda* ('Stone Hills') in the south. The second charter, from 1349, cancels the leasing of two estates of the abbey of Rudina which were situated on either side of the upper Pukruc (Pakra) stream. The estate on the northern (right) side of the stream, called Zelna, had the same *Kamena brda* ridge on its northern boundary. This makes possible to identify *Kamena brda* as (a part of) the present-day Ravna gora, a hill-range separated from the neighbouring Papuk and Psunj mountains by the upper courses of the Bijela and the Pakra respectively. This reconstruction corroborates Csánki's conclusions about the medieval hydrography of the area, and should facilitate further historical-topographical exploration of the Slavonian highlands.

Key words: historical topography and hydrography; 13th and 14th centuries; Ilova, Pakra, Bijela (rivers); Papuk and Psunj (mountains); Grabovo, Rudina (abbeys).